

Arkivpodden

Livet i staden under 1600-talet

[Musik: ES As the Years Go By av Johannes Bornlof spelas]

Medverkande: Jim Hedlund och Claes Westling

Anslag

[Claes Westling läser högt]

En vårdag 1666 klev 6-åriga Anna Lorentzdotter ut genom ytterdörren till huset där hon bodde på Bakgatan i Vadstena. Hon var iklädd en lång klänning i en dov färg med en ljus krage och vitt förkläde, enligt tidens mode. Kläderna hade hennes pappa Lorentz Nilsson sytt, han var skräddare. Lorentz Nilsson var också vald rådman i Vadstenas råd, vilket betydde att han tillsammans med elva andra män utgjorde stadens domstol (rådhusrätt) och styrelse (magistrat) som regelbundet sammanträdde på stadens rådhus.

Årets första fjäril fladdrade förbi Anna upp mot hennes hus. Hon tänkte att det var bra att det var just en citronfjäril som var den första hon såg. Då skulle det bli mycket smör att äta i år, hade hon hört.

Anna vek av runt hörnet mot torget och hoppade fram utmed ena sidan av torget. Då hon tittade åt höger såg hon det stora rådhuset där hennes pappa brukade gå på möten. Ibland gick han till rådhusets källare som också var krog. Framför rådhuset stod skampålen eller kåken där folk ibland kunde stå fastbundna. Bakom rådhuset bodde bödeln tänkte Anna med en rysning.

Hon fortsatte sin vandring uppför Storgatan till guldsmeden Henrik Larsson och hans hustru Maria med alla barn. Deras dotter Sanna var tre år äldre än Anna och hon stod på gatan utanför huset. Hon slog följe med Anna uppför Storgatan. De bestämde att de skulle gå ner till sin lekkamrat Kerstin nere vid vattnet för att leka.

Det var besvärligt för de små flickorna att gå på de stora gatstenarna med sina tunna skinnskor som Olof Skomakare på Rännevallen hade tillverkat av kalvskinn. De fnittrade hejdlöst då de vinglade på stenarna när de passerade lantmätaren Ambjörn Larssons gård. De tog vattengränderna ned mot Vättern, alltså de vägar som hade planerats för att snabbt få upp vatten vid en brand i centrum: Urvädersgränd-Rådmansgränd-Ljungagränd. Nere på Sjögatan strök de utmed gården där majoren Gustaf Gyllengranat och hans fru Hermica Gerstendorff bodde. De vinkade åt dottern Christina, 12 år, som hängde tvätt. Hennes pappa var chef för den artilleriförläggning som nu fanns på det stora slottet i Vadstena.

[Musik: ES As the Years Go By av Johannes Bornlof spelas]

Introduktion

Jim: Hej och Välkomna till Arkivpodden och serien "Dokumenten berättar". Jag heter Jim Hedlund och vi sänder som vanligt från vår arkivstudio på Arkivvägen 1 i Östersund.

Idag har vi besök av Claes Westling, doktor i historia och förste arkivarie vid Riksarkivet i Vadstena. Välkommen hit Claes!

Claes: Tackar! Tackar!

Jim: I inledningen vi nyss hörde fick man en ganska målande bild av staden Vadstena vid mitten av 1600-talet. Eller hur?

Claes: Ja det här var en rekonstruktion av vardagslivet under några timmar i en svensk stad i historien. I detta fall Vadstena ca 1660. Den korta texten bygger på källmaterial. Utan arkivkällorna skulle vi i stora stycken få gissa hur livet tedde sig förr i världen. Men genom att använda dem kan vi upptäcka häpnadsväckande detaljer om ett liv som vi många gånger har snäva föreställningar om.

Jim: Jaaa! Där kom det! Kära lyssnare. Arkivens källor visar vägen!

Kära lyssnare idag ska vi alltså tala om hur man kan forska om städer och om vilken information man kan få fram ur olika arkiv. Det här är ju något som ligger dig varmt om hjärtat. Varför det?

Claes: Jo men vardagshistoria och hur livet var förr för "vanligt folk" är det som jag tycker är mest spännande. I den här podden dyker vi ner i källor från städernas historia. Arkivmaterialet berättar om de människor som levde i staden och om de som besökte den av olika skäl.

Jim: Tycker du inte att staden som norm tar nog med plats i dagens samhälle? Allting utgår ju idag från stadens perspektiv, inte minst från vår huvudstad. Det är ju många ute i landet som inte känner så stor gemenskap med storstan.

Claes: Men så har det inte alltid varit Jim. För 200 år sedan bodde ca 90 procent av Sveriges befolkning på landet. I dag är förhållandet i princip det omvända. Skärningspunkten mellan de båda kurvorna inträffade under 1930-talet. Men även om våra förfäder bodde

landsbygden så hade de ändå en relation till någon stad och den staden påverkade dem alltid på något sätt.

Städerna i historien har med dagens mått mätt varit små. Men städer har alltid dragit till sig besökare, inte minst under marknader. Det här gör att forskaren inte bara hittar stadens egna invånare i dess arkiv. Alla som hade ärenden dit kan dyka upp i domstolsprotokollen eller som dopvittnen i födelse- och dopböckerna.

Jim: För de oinvigda i arkivens värld måste du nog kort förklara vad dessa domstolsprotokoll och födelse- och dopböcker är för något, och var man kan hitta dem.

Claes: Domstolsprotokoll fångar upp mycket av det som hände, det handlar om affärer, tvister, brott som har begåtts och på det sättet kommer det fram mycket om vardagslivet och om vilka kontakter man hade. De återfinns tex i Tingslag och Rådhusrätter. Likaså är det med födelse- och dopböckerna där man ser vilka som var inbjudna till ett barndop. Och Födelse- och dopböcker ingår ju i Kyrkoarkivens serier.

Jim: Idag finns det stora skillnader mellan stad och landsbygd. Men hur har det sett ut rent historiskt?

Claes: Ja, på många sätt avviker städerna från landsbygden. Från medeltid och långt framöver var dessutom det tyska eller utländska inflytandet mycket stort i våra städer och det är ingen slump att stora städer som Stockholm, Göteborg, Malmö, Karlskrona och Norrköping alla haft eller har en särskild tysk församling

Jim: Nu tänker jag på tyska handlare som slog sig ner på strategiska platser för sin verksamhet. Är jag rätt ute då?

Claes: Ja visst. Många gånger möter man också förenklade beskrivningar av historiska städer i hela Europa som små och lantliga. Med dagens mått var nästan alla städer småstäder i historien. Till exempel visar forskning att de tyska senmedeltida städerna hade en genomsnittlig befolkning på ca 400 invånare.

[Musik: ES As the Years Go By av Johannes Bornlof spelas]

Jim: Städer med en befolkning på ca 400 invånare känns ju för dagens människor mer som byar.

Claes: Så är det förmodligen. När Gustav Vasa blev kung hade Stockholm, som landets största stad, antagligen en befolkning på runt 6 000, en siffra som ingen av landets övriga städer nådde upp till under tiden fram till 1650. Vid 1600-talets början var huvudstadens folkmängd uppe i knappt 9 000, men steg kraftigt under århundradet. Nutida svenska storstäder som Göteborg och Uppsala hade år 1800 omkring 13 000 respektive ca 5 000 invånare. Och vid förra sekelskiftet bodde ca 14 500 personer i Linköping och 12 000 i Västerås.

Jim: Ja, det låter inte så mycket faktiskt.

Claes: Nej, men även runt om i Europa var städerna små med dagens mått. Men invånarantalet säger inte allt om en stad. Precis som idag drog de historiska städerna till sig besökare året runt. Under veckomarknader och större händelser ökade antalet människor i städerna många gånger om. Under medeltiden var de sprudlande mötesplatser, till exempel under de välbesökta helgonfesterna som också gav tillfälle att hålla stora marknader och

samtidigt andra möten: Brittmässan, Mickelsmässan, Mårtensmässan, Tomasmässan, Valborgsmässan med flera. Det här har gett upphov till begreppet mässa i dagens språkbruk, en arrangerad större sammankomst

Jim: Nu tänker jag på Astrid Lindgrens "Emil i Lönneberga", då de besöker Vimmerby marknad. Även om det nu kanske inte är en större stad så var det en sprudlande mötesplats med stor marknadsstämning.

Claes: Ja och städernas roll som mötesplatser har självfallet hållit i sig genom historien och är ju i högsta grad giltig i dag. Den gamla Olofsmässomarknaden i Skänninge är en av våra äldsta levande marknader. Under några dagar i augusti uppskattar man att omkring 120 000 personer numera besöker den gamla staden som i dag har en befolkning på ca 3 400. Så även om våra förfäder bodde på landsbygden så hade de som sagt ändå en relation till någon stad och den staden påverkade dem alltid på något sätt.

Jim: Fascinerande. Jag vet att Gregoriusmarknaden i Östersund har nästan en tusenårig historia. Och så har vi ju Jokkmokks marknad med en fantastisk kulturell historia.

Men Claes... Om man nu vill ta reda på mer om "sin stad"; Vad är det första du skulle råda den personen?

Claes: Det beror ju på vad man vill veta om staden, men om det gäller själva befolkningen, så skulle jag börja med att titta i kyrkans husförhörslängder när de finns, där alla fördes in, vuxna och barn. Städerna bestod först och främst av handelsmän och hantverkare med hushåll. Men också av präster, skolfolk, arbetsfolk, fattiga, folk knutna till eventuella statliga anläggningar, till exempel förvaltningen,

militären, omsorgen eller manufakturerna, samt människor utan bostad som rörde sig runt i landet.

Jim: Kan du bjuda oss på ett "riktigt" exempel på en handelsman eller kanske en hantverkare?

Claes: Absolut... I Vadstena fanns till exempel handelsmannen Erland Svenssons bevarade räkenskaper från 1600-talets mitt. Det här är mycket ovanligt. Han handlade bl.a. med Eksjö, Jönköping, Stockholm, Göteborg och Bergslagen varorna var oxar, textilier, lax, sill, torrsk, tobak, kryddor, papper, vin, silke, odlingsfrön, spannmål, malt, fläsk, humle, smör, ädelmetaller, vapen med mera

Jim: Ja, vad spännande! Men du nämnde ju ett begrepp förut: " att söka burskap", vad menas med det?

Claes: Jo, borgerskapet var kärnan i de gamla städerna. Och en borgare var en person som ansökte om burskap, det vill säga att söka tillstånd till att bedriva handel eller hantverk, i staden. Det var inte bara att slå sig ner i en stad och sätta upp ett garveri. För att få burskap krävde "Stadslagen" att man skulle vara född inom äktenskapet, ha ett gott rykte och vara ordentligt yrkesutbildad. Det särskilda systemet kring borgarna och burskapet har skapat arkivhandlingar som kan finnas kvar, främst i städernas egna arkiv. De heter magistrat och rådhusrätt, eller något liknande.

Jim: Okej och utifrån dessa källor har du nu uppfattning om Vadstenas näringsliv såg ut vid mitten på 1600-talet ?

Claes: Ja, på ett ungefär... År 1650 fanns det i Vadstena minst 77 stycken verksamma hantverkare, bland annat två konterfejare och två bårdskärare...

Jim: Oj, oj, oj! Förlåt att jag avbryter dig men vad är det för yrken?

Claes: Jo! Konterfejare var alltså porträttmålare och bårdskärare var kirurger. Jag fortsätter; det fanns alltså två porträttmålare och två kirurger, men även fem guldsmeder, en pistolsmed och femton skomakare.

Jim: Femton skomakare???

Claes: Javisst, och det visar ju på att det fanns ett behov för det. Statens starka närvaro i många städer, som Vadstena, i form av hospital, residens eller militären, ökade närvaron av hantverkare, ibland specialister som arbetade vid slott eller militära anläggningar. I Vadstena hade kronan en egen murmästare som hette Frans Reimers.

Jim: Det här är ju verkligen intressant. Men du Claes... Bara en fråga: Hur stor var Vadstena?

Claes: Här bodde ca 1200 personer ungefär.

[Musik: ES As the Years Go By av Johannes Bornlof spelas]

Jim: Det är ju helt otroligt vad du har fått fram intressant information ur dessa arkiv...

Det här är ju en guldgruva för både historienördar och inte minst för skolan. Tala om källkunskap! Jag själv gillar ju att titta på gamla kartor och när jag kollat på gamla stadskartor så ser man även att

tomterna ofta har odlingar och kålhagar mm. Det liknar ju faktiskt mera små bondbyar än handelsstäder.

Claes: Javisst, men jag tycker det är fel att ha förenklade föreställningar om de svenska städerna som små och "bonniga" i historien. Det är för övrigt en bild som man ofta möter i litteraturen än i dag. Det påtagligt lantliga inslaget med djur och odling var naturligt i alla äldre städer, även i storstäder som Paris eller Venedig. Det var nödvändigt att ha en viss självhushållning även i städerna. Den skarpa skillnaden i den fysiska miljön mellan stad och landsbygd som vi upplever i dag, fanns inte på samma sätt förr.

Jim: I mina öron så låter det egentligen lite trevligare med ett mer lantligt inslag i stadsbilden. Jag tror vi människor skulle må lite bättre av det... Men Claes, du har ju visat på Vadstena som exempel. Vadstena är ju en gammal stad men om man bor i eller är intresserad av en yngre stad är det samma typ av arkiv som gäller då med?

Claes: Ja då, samma arkiv Kyrkoarkiv i städerna - kyrkans folkbokföring som vi pratade om tidigare måste ändå betraktas som det mest heltäckande källmaterialet då man vill kartlägga personer i historien. En hel del städer har flera församlingar, något som ofta har ökat med tiden. I städerna har de gamla helgonnamnen på församlingarna stannat kvar i större utsträckning än på landsbygden: S:t Olai i Norrköping, S:t Petri i Malmö, Mariakyrkan i Sigtuna eller S:t Peder i Lödöse etcetera.

Jim: Väldigt vackra församlingsnamn.

Claes: Ja, verkligen. Domstolsprotokollen har vi pratat om tidigare. De tillhör de mest innehållsrika arkivhandlingarna vi har. Om man är

intresserad av sin hembygd, finns här en guldgruva. Ofta är myndigheternas dokumentation fåordig och rätt så knapp och har karaktären av längder: längder över födda, avflyttade, skattskyldiga etc.

Domstolsärendena däremot tvingar fram beskrivningar av det lokala livet. I Vadstena dömdes borgaren Olof Andersson sommaren 1642 för att på gatan drucken ha misshandlat en liten pojke som tjänade hos Jon Skräddare. Rätten undrade "...hwad för klatta stycke [usel sak] det var på ett litet barn så bewijsa sin mandom ..." och dömde Olof till 12 daler i böter. Ett annat exempel är en inkommen handling från Lovisa stad till Växjö stad magistrat från 1770. I brevet skriver de om brännmästaren Johan Carl Besekell i Sarvlax, Pernå socken, som eftersöker sin hustru Kerstin som han tror är anställd hos häradshövding Jeremias Wallens i Växjö.

Jim: Sarvolax ligger inte det i Finland?

Claes: Jo det handlar ju om en försvunnen hustru i finska riksdelen som eftersöks i Växjö. Har hon rymt från sin man? Eller är det här bara ett uttryck för att folk kunde tvingas söka sig långt bort för arbete och att man hade svårt att hålla kontakten?

Jim: Spännande.

Claes: Och bouppteckningar är en fascinerande kulturhistorisk katalog över vad som fanns i hushållen. Den kan finnas bevarade från 1600-talets första hälft till och med. De visar ju vilka arvingar som fanns. I Arboga rådhusrätts arkiv hittar man till exempel bouppteckningen och arvsdelningen efter borgmästaren Hindrich Barckhuusen, från 1670-talet. Hindrich Barckhuusens hustru hette Margareta Jönsdotter och de övriga arvtagarna var (mågen)

Reinholdt Höijer, (mågen) bergsfogden Bastian Geijer, borgmästaren Hans Barckhuusen och jungfru Margareta Barckhuusen.

Jim: Ja, vad kan det stå i dessa bouppteckningar? Har du några exempel?

Claes: Ibland är det en genomgång av olika rum som ger en beskrivning av bostadsmiljön. Det finns bouppteckningar från den här tiden som beskriver husen, storstuga, kök och sättestuga i bostadshuset. Dessutom dräng- eller nattstuga (troligen ett eget hus), brygghus, gatubod (som man sålde varor från), den andra boden, källaren och så vidare.

Även inredning: fina väggbonader, "takdräkten", alltså tygbeklädnaden i taket, tavlor och kopparstick. Dessutom fina skåp, kistor och bänkar med flamländska dynor. Och varulager, rött, blått och grönt tyg av fin kvalitet liksom silverfärgat silke.

Att det till exempel fanns russin, kardemumma, nejlikor, muskot, anis och sviskon att köpa liksom fröer till morötter, gurka och lök. En guldsmed ägde två guldkedjor (om sammanlagt ca 250 gram), föremål av silver (minst 6,5 kilo), av tenn, malm, koppar och mässing, 2 hästar, 2 oxar, 8 kor, 10 får, 5 svin. Det livsmedelsförråd som tagits upp innehöll ost, fläsk, smör, mjöl, malt, humle samt fisk: långa, torsk, strömming och gädda.

Jim: Vad häftigt! Man kan ju bygga upp en hel bild av ett hushåll utifrån dessa bouppteckningar. Tala om research för författare eller filmmakare!

Claes: Javisst. Man räknar ju verkligen upp allt som fanns i hemmet. Men tänk om man skulle göra så idag. Vilket straffarbete!

Jim: Ja. Bara i barnrummet skulle de ju få skriva ner mer än tusen saker...

Claes: Ja. [skratt]

Jim: Det är så härligt att höra på dig. Du är både kunnig och inspirerande. Efter det här vill man ju dra igång och forska själv...

[Musik: ES As the Years Go By av Johannes Bornlof spelas]

Jim: I början fick man ju höra exempel om stadsmiljön i Vadstena. Kan du inte berätta lite mer om hur det såg ut i Vadstena?

Claes: Jo, sexåriga Anna som vi träffade i början av programmet bodde i ett hus som var en våning högt, men stort, nära 20 x 10 meter, med sex fyrkantiga fönster mot gatan. Det var byggt av timmerstockar och rött, med grästak och två skorstenar.

Huset hade en portgång från gatan rakt genom huset, som ledde in till gården. Mitt inne i portgången fanns ingångar i huset åt båda håll. Till höger från portgången trädde man in i en stor sal med två mindre kammare bakom. Till vänster kom man in i köket med bord, stolar och bänkar. Från köket såg man in i sättestugan där det fanns fina väggbonader, takdräkten, alltså tygbeklädnaden i taket, tavlor och kopparstick. Dessutom fina skåp, kistor och bänkar med flamländska dynor. Från sättestugan kom man in i kammaren, båda rummen vette

mot husets framsida. De här uppgifterna fanns genom bouppteckningar och ritningar hos lantmäteriet.

Anna bodde inte långt från Slottet som var 100 år gammalt på hennes tid, byggt på initiativ av Gustav Vasa.

Jim: Men är det inte där som Riksarkivet i Vadstena finns?

Claes: Jovisst, sedan slutet av 1800-talet finns Riksarkivet i Vadstena på slottet med arkiv från hela Småland, Öland och Östergötland. Arkiv som är öppna för forskning med mera.

Jim: Ja, ni har verkligen en pampig arkivbyggnad!

Claes: Javisst och det finns otroligt mycket att hitta om man tar sig tid att leta. Men jag ska inte bara göra reklam för Riksarkivet. Vi har ju även till exempel Lantmäteriets helt fantastiska kartskatt som nu ligger gratis på nätet. Många kartor har beskrivningar som hjälper till ytterligare att lägga ett historiskt pussel.

Och så har vi ju dagstidningar som faktiskt också är tillgängliga på samma sätt i stor utsträckning.

Jim: Säger dagstidningar nåt speciellt om staden? Vart vänder man sig då?

Claes: Ja det gör de faktiskt. Kolla in Kungliga bibliotekets hemsida. Och så har vi ju kommunernas arkiv om man är särskilt intresserad av de senaste 150 åren.

Jim: Ja, har du några exempel vad man kan hitta i Kommunarkiven?

Claes: Ja det är inte lite det. Handlingar om bebyggelse, fattigvård eller skolbetyg från kommunens skolor är bara några exempel.

Jim: Kära lyssnare... Nu vet ni vart man kan vända sig om ni blir nyfikna på att forska lite själva - på er hemort..

Nu måste jag bara få tacka dig Claes för ett jätteintressant poddavsnitt!

Claes: Tack själv! Att forska om städer är jätteintressant! De flesta släktforskare kanske inte hittar någon stadsbo bland sina direkta förfäder, men städerna berörde dem alla. Människor behövde då och då åka till städer i olika ärenden. Många hade även anhöriga i staden.

Jim: Javisst! Och när ni kommer till Vadstena för den stan borde varje svensk besöka någon gång, då ska ni även besöka Riksarkivet. Skulle det då vara så att ni är intresserad av hur man kan forska om städer; så fråga efter Claes. Det kommer då jag att göra.

Claes: Ja, är ni i Vadstena är ni naturligtvis välkomna! Jo! förresten jag glömde säga en sak. Om ni är intresserade så kan ni gå ut på Nationella Arkivdatabasen och kolla vad det finns för arkiv för den plats som du är intresserad av.

Jim: Tack än en gång Claes Westling! Du är så välkommen åter igen... Tack alla som lyssnar och fortsatt att följa oss, det kommer snart mer intressanta poddar. Klart slut från arkivstudion i Östersund!

[Musik: ES As the Years Go By av Johannes Bornlof spelas]

